

HEGEDÜS BÉLA

Megtanult literatúra

Literatúra és annak históriája Budai Ézsaiás szerint

Budai Ézsaiás (1766–1841) életéről és műveiről a magyar szakirodalom meglepően csekély, de az alapokhoz elegendőnek tartom Borzsák István monográfiájára utalni.¹ Itt csak ritka keresztnevről szeretnék megemlékezni, amelyet az ószövetségi Éσαιás–Izajás próféta után kapott. A protestáns névválasztás soha nem volt véletlenszerű, különösen igaz ez egy relatív ritka keresztnév esetében. Maradva a protestáns bibliai névalaknál: *Éσαιás* próféta könyve a 18. század közepe táján – tehát Budai születése idején –, amikor velük szemben az állami intolerancia újra erőre kap, Európa-szerte vigaszt nyújtó olvasmánnyá vált. Kicsit korábbi, de világhírű példát idézve elég csak Johann Sebastian Bachnak a hugenották üldöztetése és lipcsei befogadása kapcsán született 39., ún. *Menekült-kantátájára* utalnom, amely a próféta következő szövegére épül (58, 7):

Brich dem Hungrigen dein Brot, und die im Elend ohne Obdach sind, führe ins Haus!
Wenn du einen nackt siehst, so kleide ihn, und entzieh dich nicht deinem Fleisch und Blut!²

Budai Ézsaiás hosszú élete során reformátusként egyaránt megélhetett mind hátrányos megkülönböztetést, mind a központi hatalom által támogatott toleranciát.

Budai históriái

Budai Ézsaiás így fogalmaz legismertebb könyvének, a *Régi tudós világ históriájának* bevezetőjében azokról a történeti munkákról, amelyek példaként állhattak előtte: „Görög és Deák Írókról [História oktatására] szólló nem hogy Deák, de más nyelvenn is, czélommal egygyező, s kívánságomnak megfelelő munkát egygyet sem tudok”.³ Ezzel két dolgot is magyaráz: egyrészt azt, hogy miért nem fordít le magyarra egy már

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955.

2 „[...] az éhezőnek megszegd kenyeredet, és a szegény bujdosókat házadba bevigyed, ha meztelent látsz, felruházzad, és tested előtt el ne rejtsd magadat”. A Szent István Társulat Bibliája modern fordításában: „Törd meg az éhezőnek kenyeredet, és a hajléktalan szegényt fogadd be házadba. Ha meztelent látsz, öltöztess föl, és ne fordulj el embertársad elől!”

3 BUDAI Éσαιás, *Régi tudós világ históriája*, Debrecen, Szigethy Mihály, 1802, II.

meglévő művet (miközben Christian Gottlob Heyne göttingeni tanítványaként nyilván sokat ismerhetett), másrészt azt, hogy műve más *historia litterariáktól* feltétlenül különbözni fog.

Három pontban lehet összefoglalni, hogy Budai műve miben különbözik az elődeitől: 1) a periodizációban; 2) a feldolgozott anyag beosztásában és annak 3) eszmetörténeti megítélésében.

Engem jelen tanulmányban leginkább az utóbbi érdekel: annak tisztázása, hogy vajon Budai antik szerzőket illető irodalom-felfogása mennyiben egyeztethető össze a mi, modern irodalom-felfogásunkkal. Másként fogalmazva: miként különíti el a *litterae* egészétől egy konkrét, kijelölt időszak írott munkái közül a mai értelemben is irodalomnak tartott műveket?

A *Régi tudós világ históriája* mellett vizsgálataimba egy másik, két évvel korábban, 1800-ban megjelent tankönyvét is be kell vonnom: a *Közönséges Históriáját*,⁴ amelynek bevezetőjében a későbbi könyv szempontjából is fontos megállapításokat tesz *historiáról* és *litteraturáról* egyaránt.

A most középpontba állított kötetének teljes címe a következő: *Régi tudós világ históriája, mellybenn a könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpenn pedig, a görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a tudományoknak akkori állapotja, rendbeszedve, előadódnak*. Mivel az alcím a mű főcímét magyarázza, könnyen a következő következtetésekre lehet jutni: 1) ha valaki író, akkor, függetlenül attól, milyen témákról ír, a tudós világhoz tartozik; 2) a művek megítélése a szerzőik „élete, munkái, érdemei” és „a tudományoknak akkori állapotja” összevetésében lehetséges; 3) a nyomtatás feltalálása alapvető szerepet játszik a periodizáció és a szinkrón tudásállapotok történetének bemutatása során. A továbbiakban ezekből a következtetésekből és a Budai által gyakran hangsúlyozott, a tudományok rendszerének megalkotására való törekvéséből kiindulva fogom megfogalmazott gondolatait vizsgálni.

Szakirodalom, recenziók

Feltűnő, hogy mindaddig milyen kevés írás vállalkozott Budai említett két művének az elemzésére: mindössze két kortárs recenzióról van tudomásunk: Schedius Lajoséről⁵ és Rummy Károly Györgyéről.⁶ Talán nem véletlen, hogy mindkét recensens Budaihoz hasonlóan korábban göttingeni diák volt. Borzsák István 1955-ös monográfiája⁷ az egyetlen, amely teljes egészében Budaival foglalkozik, különös tekintettel annak életére, s életeseményeinek a művekre gyakorolt hatására, ezért a jelen munka szempontjaiból kevésbé hasznosítható.

4 BUDAI Ésaiaás, *Közönséges história*, Debrecen, Szigethy Mihály, 1800.

5 S[CHEDIUS] L[udwig], [*Bücher-Anzeige: Régi tudós világ Historiája*], Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur, 3(1803)/4, 242–246.

6 [RUMY] Károly György, [*Literargeschichte. Régi Tudós Világ Historiája*], Annalen der Literatur und Kunst in den oesterreichischen Staaten, 1805, October, 242–244.

7 BORZSÁK, *i. m.*

Schedius Lajos recenziójában Budai könyvének címét a következőképpen fordítja németre: *Geschichte der alten Literatur*,⁸ miközben Rummy annak főcímét másként, tulajdonképpen szó szerinti fordításban, *Geschichte der alten gelehrten Welt*ként adja meg. Schedius megoldása természetesen nem fordítói hiba, inkább annak bizonyítéka, hogy – legalábbis számára – a *Literatur*- és a szó szerinti *gelehrte Welt*-kifejezés azonos jelentéssel bírt. Szintén Schedius volt az első, aki fontosnak tartotta Budai említett két könyvét azok szoros összefüggéseiben ismertetni, kiemelve, hogy

[d]ieses Lehrbuch gehört, mit der im J. 1800. von demselben Verfasser herausgekommenen *Universalgeschichte* [...] zu den erfreulichsten Erscheinungen in der ungrischen Literatur. Mit überraschender Gründlichkeit und ausgebreiteter Gelehrsamkeit, mit feinem Geschmack und sehr richtigem Gefühl in Betreff der Auswahl und Anwendung des Stoffs und in Rücksicht des Ausdrucks, sind beyde Werke bearbeitet.⁹

Rummy Károly György recenziója az *Annalen der Literatur und Kunst* című folyóiratban látott napvilágot. Rummy kiemeli, hogy ez „[d]as erste Werk dieser Art in Ungern in ungrischer Sprache [ist], denn bisher hat kein Schriftsteller Ungerns in der Sprache seines Vaterlandes über ältere griechische und lateinische Literatur und über die Classiker derselben eine Zeile geschrieben”.¹⁰ Fontosnak tartja továbbá megjegyezni, hogy Budai könyve nem csupán a diákok számára hasznos, hanem mindenkinek, aki érdeklődik az antikok irodalma iránt.¹¹ Viszont szóvá teszi, hogy a szerző nem minden esetben idézi a legjobb és az összes szóba jöhető forráskiadást.

Két évvel korábban Schedius másfajta kritikát fogalmazott meg. Egyáltalán nem találja megfelelőnek a feldolgozott anyag felosztására Budai eljárását, tudniillik azt, hogy az irodalom történetét műfajilag rendszerezve adja elő, mivel érvelése szerint a görög és római irodalom történetének feltűnően különböző periódusai vannak. Vele szemben Rummy Károly Györgynek nem volt problémája a feldolgozott anyag tagolásával kapcsolatban.

Jómagam mindezt még azzal egészíteném ki, hogy a kötetnek nincs tartalomjegyzéke, csak tárgy- és névmutatója, ami annak tankönyvként való használatát szintén megnehezíti.¹²

8 S[CHEDIUS], *i. m.*, 242.

9 „[...] ez a tankönyv, ugyanezen szerző 1800-ban megjelent *Közönséges históriájával* együtt a magyar irodalom legörömtelibb fejleményeinek egyike. Meglepő alapossággal és széleskörű tanultsággal, a kiválasztott és felhasznált anyagot és a kifejezésmódot tekintve kifinomult ízléssel és helyes érzékkel lett mindkét mű kidolgozva”. *Uo.*, 243.

10 „[...] az első ilyen típusú munka magyar nyelven Magyarországon, mivel eddig egy magyarországi szerző sem írt hazája nyelvére az ókori görög és latin irodalomról, s azok klasszikusairól.” *Uo.*, 242.

11 *Uo.*, 243. Ez a megállapítása különösen tanulmányom utolsó bekezdésének ismeretében válik fontossá.

12 Lásd az általam összeállított tartalomjegyzéket a Függelékben.

Periodizáció és mediális váltás

Labádi Gergely bizonyította egy tanulmányában, hogy az újkor és a felvilágosodás néhány tudósa számára már egyértelmű volt, hogy az írásbeliség mediális váltása a tudománytörténet szempontjából is nagy jelentőséggel bír. Ezt bizonyítják a korszakban született *historia litterariák*, mint például Budai Ézsaiás könyve, amelynek már az alcíme is utal erre.¹³

Budai egyértelműen megjelöli a tudás általa feldolgozott történetének két határpontját, s mindkettő az írásbeliség két változatával áll szoros összefüggésben: az első a *chirographica*, a második a *typographica* megjelenéséhez kötődik. A történeti kiindulópont, amikor a gondolatok kommunikációja először nem szóban, hanem (kéz)írásban történt. Történetének végpontja pedig a könyvnyomtatás feltalálásához köthető, ami által az addig felhalmozott tudás nagy mértékű – és tegyük hozzá: relatív olcsó – terjesztése vált lehetővé.¹⁴ Azt, hogy itt valóban egy utólagos gondolkísérletről van szó a periodizációt illetően, az is bizonyítja, hogy Budai fontosnak tartja megjegyezni: még maga a könyvnyomtatás feltalálója (feltalálói) sem lehettek azzal tisztában, hogy milyen fontos találmányuk az emberi tudás szempontjából, illetve, hogy azáltal a jövőben a „régis és az új tudós világ” jól érzékelhetően elkülöníthetővé válik.¹⁵ Ezt fogalmazza meg nagyon szabatosan művének legutolsó mondatában is:

A Könyvnyomtatás elterjedésével, új tanulás módja, új gondolkodás, új tudományok jövénn bé, és a régiek is új ábrázatot öltözvénn fel; egyszóval, általánfogva megváltozván a Tudományok állapotja: itten A RÉGI TUDÓS VILÁG HISTÓRIÁJA Végződik.¹⁶

A felosztásról

A *historiájában* elmesélt történetnek ezzel a kezdő- és végpontjai ki lettek jelölve, de a belső tagolása sem a megszokott módon valósul meg: nem a számba vett szerzőket vagy korszakokat a hagyomány szerint illető értékítélet alapján történik. Az utóbbi lehetőségét Budai eleve elutasítja: „Senki az idők közt olyan határt nem húzhat, hogy egygyik idő bizonyos esztendőig általánfogva derék, tökéletes, és nagy tehetségű; másik pedig selejtes, és tsekély talentomú Írókat szült vólna.”¹⁷ Az *Előljáró Beszéd*ben nem fejt ki módszere lényegét, először csak *A Római vagy Deák Írókról* szóló fejezet elején fogalmazza meg ezzel kapcsolatos gondolatait: „sokkal jobbann, helyesebbenn, és a

13 LABÁDI Gergely, „meg-írott könyv” és „nyomtatott ének”: A kéziratos és nyomtatott kultúráról a XVIII. század utolsó harmadában = *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csórsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 446–458, itt: 451.

14 BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., 1.

15 Uo., 685.

16 Uo., 690.

17 Uo., 255.

Tanulókra nézve épületesebbenn oszthatni el a Deák Írókat is azzal a móddal, mellyel fellyebb a Görög Írók előszámlálódttak, t. i. hogy azok, munkáiknak argumentuma, vagy az azokbann lévő dolgoknak neme szerint rendelődnek el¹⁸.

Nagyon fontos megállapítás ez, hiszen azon túl, hogy ő maga adja meg a „munkák argumentuma” kifejezés definícióját („az azokban lévő dolgok neme”), azt ma egy bizonyos fajta választásként is felfoghatjuk: a szöveg műfajának és retorikai kidolgozásának egyidejű választásaként. Az argumentumok (tehát az írásművek tulajdonképpeni tárgyának) műfaja a valóság dolgainak mindenkori taxonómiáját is reprezentálja így. Ennek teljesebb megértéséhez feltétlenül szükséges a műből kiolvasható nyelvelméleti álláspont rekonstruálása, már csak azért is, mert annak irodalom- és poéziselmélete szintén azon alapul.

Elméleti alapvetések

„Valamint azért természeti dolog, könnyebről menni nehezebbre a tudományokban: úgy szükségesképpenn a *Prosaica* Írásnál elébb kellett kezdődnie a *Poésis*nek”¹⁹ – fogalmazott Budai. Szeretném hangsúlyozni, hogy ebben az esetben a tudás megszerzésének útjairól, módjairól van szó. Másként mondva: mind a „prosaica írás”, mind a poézis céljuk szerint egy dologra irányulnak, tudniillik a dolgok megismerésére, s ez az, ami Budai számára a tudományt jelenti.

A világ értelmezésének ez a módja természetesen befolyással bír 1) a korábban egy-egy *litterae* tudományágakra bomlására, 2) a fikció fogalmának jelentésváltozására, 3) az irodalom számára feltételezett célok elérésére. Ahogy azt korábbi publikációimban már kifejtettem, mindezek összefüggései a romantikát megelőzően a leibnizi *cognitia symbolica* elvén keresztül értelmezhetők igazán, amennyiben törekednénk a korabeli szövegeket azok elsődleges kontextusából megérteni.²⁰ Nagyon röviden: az említett leibnizi fogalomnak a lényege és alapja annak eldöntése, hogy a gondolkodás során gondolatainkat képek vagy nyelvi elemek reprezentálják.

Budai esetében kétséget kizáróan a gondolatokról mint képekről lehet csak szó. Ebből következik, hogy ő a megismerhető világot és annak gondolati leképeződését minden ember számára azonosnak tartja. Szavai szerint ezekről a gondolatokról lehetséges a kortársakkal a nyelven keresztül beszédben kommunikálni, viszont a későbbiekkel csak az írás mint médium által. Az írás történetében elkülöníti a hieroglifák korszakát, amikor az írott jelekkel közvetlenül magukat a dolgokat és a gondolatokat ábrázolták, illetve a későbbi, fejlettebb időszakot, amikor a dolgok neveit (a szavakat) és magát a beszédet tükrözték az ábécé jeleivel.²¹ Ebből következik, hogy az írásos művek megíté-

18 *Uo.*

19 *Uo.*, 25.

20 HEGEDŰS Béla, *A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2015, 383–393.

21 BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., 4.

lésének alapja szerinte csak az írott dolog és az általa ábrázolni kívánt valóságtartalom közti viszony vizsgálata lehet. Egyszerűbben fogalmazva: milyen mélyen nyilatkozik meg egy mű az ábrázolni kívánt valóságról?

Mi az irodalom? (És a tudományok, a história?)

Budai rendszerében a tudományok fejlődése egyidejűleg a mindenkori nyelv tökéletesedését is jelenti, ami az írás *feltalálása* nélkül nem lenne elképzelhető. Ennek a tökéletesedési folyamatnak a kezdőpontjánál áll az, amit poézisnek (vagy más helyeken *költésnek*) mint különleges nyelvhasználati módnak nevez. A nyelvi és megismerési tökéletesedés feltételezésének három fontos alapja a műben: 1) az alapvetően megismerhető és igaz valóság feltételezése, 2) amely mintegy pecsétnyomóként képes nyomokat hagyni a gondolatainkban, 3) amelyek nyelvileg kommunikálhatók. Ezekből következik, hogy az egyes nyelvek, nyelvállapotok fejlettségi szintjének függvénye, hogy milyen mértékben képes az ember verifikálható kijelentéseket tenni a nyelv által a valóságról:

Mert tudni való, hogy a régiek nem tsak a szavaikért betsések: hanem a dólgoKért, és gondolatjaikért: a honnan nem is egyedül a Deákságért tanuljuk azokat; hanem azért, hogy akarmitsoda nyelvenn írunk, azoknak példája szerint írjunk; kiket mind-e mai napig az egész Túdós Világ Remek Íróknak tart.²²

Ezáltal *tisztán és egyértelműen* különválasztja egymástól Budai a dolgokat és az azokat ábrázoló szavakat (a nyelvet). Így a követésre méltó antik szerzők követése nem jelent mást, mint azok nyelvhasználatának az imitációját, ami által egyidejűleg azok auktoritása is bizonyítást nyer. Ebből következik, hogy a literatura vizsgálata és tanulása egyidejűleg a dolgok és az azokról képzett gondolatok szemlélését is jelenti.

Említett másik művében, *Közönséges históriájában* Budai a tudományokat „természetekre nézve” két csoportra osztja:

Nagy különbség van ugyan is a tudományok között magokra az ő természetekre nézve. Vagynak olyan tudományok, mellyek egyedül az észből telnek ki, következésképpenn azokbann jó elmének tsupánn gondolkozás által is böldogúlni lehet. A' kik ezekbenn újabb 's újabb igazságokat találnak fel, azokat megmutogatják, rendbeszedik, és haszonra fordítják: azok *Nagy Elméjüeknek* (Genies) mondattatnak.²³

Vagynak ellenbenn más tudományok, mellyeknek tanulása sok és külömbkülömbféle dolgok esméretének öszvegyüjtésébe, és így felette nagy munkába és szorgalmatosságba kerül. Ezek közzül való kiváltképpenn a' *Historia és Literatura*.²⁴

22 Uo., VII.

23 BUDAI, *Közönséges história, i. m.*, V.

24 Uo., VI.

Ez utóbbi kifejezéssel a szerző e kettő prioritását hangsúlyozza a dolgok megismerése során. Úgy tűnik azonban, hogy ez még saját kora számára sem volt egészen egyértelmű, s ezért kell Budainak külön kiemelve hangsúlyoznia, hogy „[n]agyonn megsalatkoznak azért, a' kik a' Históriaról úgy gondolkodnak, hogy az egyedül az emlékezőtehetség foglalatossága: a' Literaturáról pedig azt tartják, hogy azzal tsupánn nyelv, dolog pedig nem tanittatik”.²⁵ Ebben az értelemben a história a tudás archeológiájának terepe, amelyet a szerző a *Chimaerának* nevezett haszontalan fantáziálással állít szembe.²⁶ Nem a múlt idejűsége miatt fontos, hanem a múltban már megszerzett tudás megtapasztalásának és elsajátíthatóságának lehetősége miatt. Hiszen a história valósága a megtörtént dolgoknak és azok okainak a viszonyából áll össze, ahogy a szerző kifejti.²⁷

Céljukat tekintve, mint már utaltam rá, irodalom és história nem különböznek. De valójában az első ennek eléréséhez több eszközzel is él célja elérésében, s amely eszközöket irodalmi műfajoknak nevez Budai. A lehetőségek többszöröződésének forrása a tökéletesedésként felfogott nyelvtörténet. Budai szerint ennek korai szakaszában a „nyelv, t. i. míg ki nints is pallérozva, sőt míg az felette szűk is: alkalmas arra, a mi a Poésisbann fő, t. i. hogy fessen; kivált hasonlatosságok által”.²⁸ Ezzel a szerző megmagyarázza, hogy miért vannak minden nyelvben, minden nemzetben előbb poéták, költők, s miért lépnek fel csak később az ideálisnak, fejlettebbnek feltételezett nyelvet használó tudományos szerzők. *Prózának* ugyanis Budai a valóság dolgainak szó szerinti leírását tartja, ehhez feltételezi a még inkább képzett, *csinosodott* és gazdagabb nyelv-állapotot.

Mindennek extrém példája, ahogy Budai az elégiáról ír, ami által az is egyértelmű lesz, hogy az ő valóság- és igazságfogalma jóval többet hordozott magában, mint a miénk. Szerinte az elégia egy olyan állapotot ábrázol, amikor a lélek egy erős érzelmi behatás után nyugalmi állapotba kerül, függetlenül attól, hogy ez a behatás valóban megtörtént-e vagy sem.²⁹ Az érzés valóságosságának egyetlen alapja tehát, hogy az nyelvileg lett kifejezve, előadva, megírva. Számunkra ez újra egy kellemetlen konklúziót hoz magával, ami azt támasztja alá, hogy a „valóság dolgai” kifejezés alatt nemcsak a természet jelenségeit, de a bennünk lejátszódó dolgokéit is érti a szerző. Egy kérdés marad ezután: hol van a fikció helye, hol vannak a valóság határai ebben a rendszerben?

25 *Uo.*, VIII.

26 „[...] mire fordíthatná, vagy mibe mutathatná ki inkább az ember elméjének minden erejét és tehetségét, mint azokbann a' dólgozbann, mellyek megestek vagy megesnek, egy szóval a' millyeneket a Historia tanít? és ha nem ilyenek körül forog, legtöbbször mitsoda az *chimaeránál*, haszontalan ábrándozásnál?” *Uo.*

27 „A' Histórianak valósága a' megesett dólgoz eredetének, okainak, egymásból való függésének és folyásának kikeresésébenn, megvi'sgálásábann és általlátásábann áll.” *Uo.*, IX.

28 BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., 25.

29 „[...] az Elégia olyan állapotot tészzen fel; melybenn valaki a nagy indúlat után, melybenn mintegy megnémult, apródonként tsendesedvénn, magába száll, gondolkodóba esik, és úgy szóllal meg; már ez akár valósággal essék meg, akár pedig tsak a képzelődésbenn.” *Uo.*, 378.

Mindezek után korántsem meglepetés, hogy Budai e munkájában a fabulákat és a meséket szintén mint tudásközvetítő szövegekként mutatja be. Hangsúlyozza, hogy ezek az írásbeliség igen ősi műfajai, s leginkább filozófiaként lehet rájuk tekinteni. Ez az állítás különösen igaz szerinte Ezópusz meséire, amelyek Budai szerint nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a filozófia görög földön elterjedjen.³⁰ Levezetése természetesen teleologikus, amikor kifejti, hogy miként jött létre ez a nyelvhasználati mód: annak oka az absztrakciókat még kifejezni nem képes nyelv volt, s így az ahhoz szükséges hiányzó szavakat állatokkal mint bizonyos emberi tulajdonságok reprezentánsaival helyettesítette be a mesék szerzője.³¹ S hogy a műfaj később is fennmaradt, annak oka, hogy „látták az okosabbak, hogy [...] a homályos dologot így lehet világosabbá tenni”.³²

A mítoszok esetében is hasonló a helyzet, és létüket azok is a még kevésbé képzett nyelvnek köszönhetik. Fontos különbség azonban az a megfigyelése, miszerint a régi történetekben sokkal több mítosz található, mint mese. Egy másik, s valóban lényegi különbséget Budai a következőképpen fogalmaz meg:

Mivel pedig, egy részét a *Mythusok*nak, a *Philosophusok*, másikat a *Historicusok*, harmadikat az *Astronomusok*, mindeniket pedig egyformán, a *Poeták* vették fel; kik másképpen beszéltek azokról a *Dramabann*, másképpenn az *Eposbann*, ismét másképpenn a *Didacticum Poemábann*: a *Mythologia* bizonyos formábann és ábrázatbann nem maradhatott; hanem annak, minden egyéb tudományok között, legtöbb változásokon kellett általmenni.³³

Így a mitológia – hasonlóan a mesékhez és a fabulákhoz – nem más, mint a tudományos ismeretátadás egy különleges nyelvhasználati módja, amelyben a megismerni kívánt dolgokat a meséknél nyelviileg kissé bonyolultabban, de még mindig könnyen értelmezhetően ábrázolják. Szó sincs tehát arról, hogy az ilyen típusú szövegek esetében a mai értelemben vett fikcionalitás jelenléte miatt a modern szépirodalom csíráit kereshetnők.³⁴

30 *Uo.*, 190.

31 *Uo.*, 51.

32 *Uo.*

33 *Uo.*, 567.

34 Egy tanulmányában Bartók István veti fel és argumentálja alaposan, hogy a célulvű költészetben a *historiával* szembenállónak gondolt, és a mai modern irodalmi hagyományokból kiindulva jogosan annak gondolt *fabula* bizony egyáltalán nem képez dichotómiát a fikcionalitás szerint azzal: a fabula „mint az exemplum forrása, és mint ilyen, a nyelvi apparátust alkotó figurák része. Ebben a megközelítésben tehát a fabula a poézis nyelvi szinten megragadható alkotóeleme. Retorikai értelemben az elocutio eszköztárához tartozik, és a poétikai értelemben vett inventio lehetséges megnyilvánulása.” BARTÓK István, *História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetéről*, ItK, 109(2005), 243–258, itt: 257.

A regény mint a nyelvromlás szimptomája

Mindezek ellenére Budai művében ott van az az irodalom is, amelyet mi oly otthonosan ismerünk: viszont egy feltételezett nyelvromlási folyamat szimptomájaként. Ám előbb fontos megvizsgálni, hogy Budai miként különbözteti meg az általa *epicum poemának* és *historico epicumnak* nevezett narratív formákat:

Amabban egy különválasztott tselekedet, vagy történet, egy bizonyos Heros, várakozást szülő kerengésekkel, gyönyörködtető Episodiumokkal, kitérésekkel [...] széppenn öszvefont Mythusokkal, Istenek közbejövételivel [...], költeményekkel, egy szóval telyes szabadsággal íródik le.

Ellenben a Historico–Epicum Poema igazán megtörtént nagy dólgoakat, azoknak egész folyását minden benne részesülő személyekkel egygyütt, úgy ád elő, hogy azok az emberbenn tsudálkozást szerezzenek: de nem költemények, hanem tsupán a dólgoznak elevenenn, hathatósann, és Poetai színekkal s ábrázolásokkal való előterjesztése által.³⁵

Ezekben narráció tehát a módszer kiválasztását jelenti, ami által az előadott dolog alaposabb megismerése és elbeszélhetősége megvalósul.

Budai szerint a regény mint epikus műfaj mindezzel szembe megy. Mivel az ízlés már a görögnél (vagy a görögök esetében is) hanyatlásnak indult, létrejött a költött szövegek egy új műfaja. Ismert, tehát valóságosan létezett személyekből és nevekből, helyszínekből kiindulva „azokról szabad, és semmi régula által meg nem köttetett képzelődés szerint, tsudálatos történetek költődtek, többire szerelmes matériákban, a honnan az ilyen Írók [...] *Eroticusoknak* neveztetnek”.³⁶ Szerinte a latin nyelv is hanyatlásnak indult, amikor a római szerzők nagy számban kezdtek e műfajban írni, s azok „*Románoknak (Fabulae Romanenses)* neveztetek”.³⁷

Habár Budai Ézsaiás explicite sehol sem fejt ki, de literatúrájának tudományos rendszerére támaszkodva kijelenthető, hogy számára is létezik az írásos műveknek egy halmaza (ráadásul korszaktól függetlenül), amelyet műve alapján sem históriának, sem literatúrának nem lehet tekinteni. A szövegeknek ez a halmaza, amelyet Budaihoz hasonlóan mi is *román*nak vagy *regénynek* nevezhetünk, későbbi, de egyúttal korábbi szövegek csírájaként is felfogható, amelyeket mai értelemben is irodalomnak tartunk, s amelyek immár nem részei a korábbi értelemben vett *litterae*-nek. Budai művében a regény az egyetlen műfaj, amelynek nincs közvetlen leíró, magyarázó, tanító funkciója a valósággal kapcsolatban. Ebből következik, hogy ő a műfaj létrejöttét csak negatív folyamattal, konkrétan a nyelvállapot romlásával tudja magyarázni, ami egyúttal egy korábbi, kevésbé kifejtett nyelvállapothoz való visszatérést is jelent, de az azt jellemző, a dolgok pontos ábrázolását kívánó poétikai törekvés szerinte elvárható igénye nélkül (gondoljunk a mesékre).

35 BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., 315.

36 *Uo.*, 166.

37 *Uo.*, 166–167.

Megállapítható továbbá, hogy az általa leírt folyamatnak nincs köze az esztétikai tapasztaláshoz. Ez akár meglepő is lehet, hiszen maga Budai is szól munkája néhány helyén arról, amikor egyes szövegek értékességét hangsúlyozza, de a regények esetében egyszer sem. Ennek oka, hogy Budai szerint a szépet – ahogy a rímes verselés elutasítása során fogalmaz – nem a szövegben és nem is a kifejezés módjában, de sokkal inkább a bemutatásra került dologban kell keresni, ami feltétlenül a valóság egy jól beazonosítható része kell legyen.³⁸

Budai Ézsaiás tankönyve több generáció számára jelentette az antik szerzőkkel való ismerkedés első lépését, s ne feledjük, ekkor már a romantika koráról van szó. Felmerül a kérdés, hogy vajon pl. Vergiliust, Horatiust vagy Ovidiust olvasva, s Budai művéből kiindulva modern értelemben vett szépirodalommal szembesülhetünk-e? A válasz nyilván egyértelmű: egyáltalán nem. Vergilius műveit mint epikus, didaktikus és bukolikus költészetet, Horatiuséit satirikus, didaktikus, lírikus és elégikus költészetként, míg Ovidius munkáit tragikus, didaktikus, narratív és elégikus szövegekként mutatja be, értelemszerűen könyve több helyén szétszórva.³⁹ Ahogy Budai fogalmaz: az esztétika ítélete szerint ez a három szerző írt a legszebben a valóságról. Az általuk művelt *tudomány* így ezáltal lesz példamutató a későbbiek számára.

Függelék

Tartalomjegyzék Budai Ézsaiás *Régi tudós világ históriája* című munkájához:

Előjáró Beszéd	I–XIV
Előrevaló Jegyzések	2–19
I. Az Ó Testamentomi Szent Írók	19–24
II. A Görög Írókról	24–252
1) A Poétákról	24–60
a) Epicus poéták	26–32
b) Lyricus poéták	32–36
i. <i>hymnus írók</i>	
c) A Gnomicus poéták, és epigramma írók	37–39
d) Dramaticus poéták	40–50
i. <i>tragicus poéták</i>	
ii. <i>comicus poéták</i>	
e) Apologus írók	51–54
f) Bucolicus poéták	54–56
g) Didacticus poéták	56–58
h) Elegiacus poéták	58–60

³⁸ Uo., 413.

³⁹ Megjegyzendő, hogy ezzel egy úttal nagy lépést tesz a szerzőközpontúságtól a műközpontúság felé.

2) Az Orátorokról, Sophistákról, Rhetorokról, és Epistolographusokról	61–86
<i>a) Orátorok</i>	
<i>b) Sophisták</i>	
<i>c) Rhétorok</i>	
<i>d) Epistolographusok</i>	
3) A Historikusokról	86–126
<i>a) Görög historikusok</i>	
<i>b) Byzantiumi historikusok</i>	
4) A Chronologusokról és Geographusokról	126–138
<i>a) Chronologusok</i>	
<i>b) Geographusok</i>	
5) A Grammaticusokról, Scholiastákról, Criticusokról, Philologusokról, és Lexicographusokról	138–156
6) A Mythologusokról	157–166
7) Az Eroticus Írókról	166–170
8) A Mathematicusokról	170–188
<i>a) Mathematicusok</i>	
<i>b) Astronomusok</i>	
<i>c) Tactica Írók</i>	
<i>d) Mu'sica Írók</i>	
9) A Philosophusokról	188–222
10) Az Orvosokról	222–228
11) A Physicusokról, és Természeti Históra Írókról	228–230
12) Az Új Testamentomi Szent Írókról, Ekklé'siai Tanítókról, és Szent Írás Magyarázókról	231–252
III. A Római vagy Deák Írókról (<i>közönségesen</i>)	253–648
1) A Római vagy Deák poétákról	256–413
<i>a) Dramaticus poétákról</i>	257–288
<i>i) A Római vagy Deák comicus poétákról</i>	261–278
<i>ii) A Római vagy Deák tragicus poétákról</i>	278–281
<i>iii) A Római vagy Deák mímus írókról</i>	281–288
<i>b) A Római vagy Deák satiricus poétákról</i>	289–301
<i>c) A Római vagy Deák epicus poétákról</i>	301–323
<i>d) A Római vagy Deák dogmaticus vagy didacticus poétákról</i>	323–366
<i>i) Gnosticus poéta</i>	354–355
<i>ii) Apologus író poéták</i>	355–361
<i>iii) Beszédes vagy egyetmást beszellő poéták</i>	361–366

e) A Római vagy Deák lyricus poétákról	366–378
f) A Római vagy Deák elegiacus poétákról	378–390
g) A Római vagy Deák epigramma írókról	390–397
h) A Római vagy Deák panegyricus író poétákról	397–398
i) A Római vagy Deák bucolicus poétákról	398–399
j) A keresztyén deák poétákról	399–413
k) A Római vagy Deák oratorokról	413–447
2) A Római vagy Deák epistolographusokról, vagy levélírókról	447–452
3) A Római vagy Deák rhétorokról	452–458
4) A Római vagy Deák grammaticusokról	459–473
5) A Római vagy Deák philosophusokról	473–500
6) A Római vagy Deák historicusokról	500–553
7) A Római vagy Deák geographusokról	553–561
8) A Római vagy Deák chronológiáról	561–566
9) A Római vagy Deák mythologusokról	567–569
10) A Római vagy Deák mathematicusokról, astrologusokról, s általjábann azokról, kik az építésről, mechanicáról, hydrotechnicáról, földmérésről, és hadimesterségről írtak a Rómaiak között	570–578
a) Astrologusok	571–572
b) Architectura, mechanica és hydrotechnica tanítók	572–574
c) Hadimesterség tanítók	574–576
d) Földmérés tanítók	576–578
11) A Római vagy Deák oeconomicus írókról	578–589
12) A Római vagy Deák orvosi és diaeteticus írókról	590–601
13) A Római vagy Deák physicusokról, és, természeti história írókról	601–605
14) A Római vagy Deák törvénytudókról	606–623
15) A Római vagy Deák polyhistorokról és encyclopaedia írókról	623–634
16) A Deák keresztyén atyákról, ekklé'siai írókról, Szent Írás magyarázókról, theologusokról, s a t.	635–648
IV. A Babyloniaiak, Égyiptomiak, Phoeniciaiak, Persák, Indusok, és Chinaiak tudományáról	649–650
V. A 'Sidó írók	650–659
VI. Az Arabs írókról	660–671
1) Poéták	660–663
2) Historicusok	663–666

3) Geographusok	666–668
4) Mathematicusok	668–671
5) Philosophusok	671–674
6) Orvosok	674–679
VII. Persa írók	679–683
1) A poéták közül	680–681
2) A historicusok közül	681
3) Az astronomusok közül	681–683
VIII. A könyvnyomtatás feltalásáról	683–690
Mutató Tábla	691–708 (1)–(18)